

Νέα κοινωνικά κινήματα*

*Jurgen Habermas***

Τα τελευταία 10 με 20 χρόνια, στις προηγμένες Δυτικές κοινωνίες, έχουν εμφανιστεί συγκρούσεις που, από πολλές απόψεις, αποκλίνουν από το πρότυπο του κράτους-πρόνοιας που αφορά τη θεσμοποιημένη σύγκρουση για την κατανομή του πλούτου. Οι νέες αυτές συγκρούσεις δεν αναδύονται πια σε περιοχές της υλικής αναπαραγωγής, ούτε διοχετεύονται πια δια μέσου κομμάτων και οργανώσεων· επίσης δεν μπορούν πια να ανακουφιστούν με αντισταθμίσεις προσαρμόσιμες στο σύστημα. Οι νέες συγκρούσεις περισσότερο εμφανίζονται στις περιοχές της πολιτισμικής αναπαραγωγής, της κοινωνικής ολοκλήρωσης και της κοινωνικοποίησης. Εκδηλώνονται με υπο-θεσμικές, εξω-κοινοβουλευτικές μορφές διαμαρτυρίας. Τα υπο-κείμενα ελλείμματα αντανakλούν μια πραγματοποίηση στις σφαίρες της επικοινωνιακής δράσης, καθώς τα μέσα του χρήματος και της εξουσίας δεν είναι αρκετά για να ματαιώσουν αυτήν την πραγματοποίηση. Το πρόβλημα δεν έγκειται σε κάποια από τις αντισταθμίσεις που το κράτος πρόνοιας μπορεί να παρέχει. Μάλλον, το ερώτημα είναι πώς να υπερασπιστούμε ή να αποκαταστήσουμε τους τρόπους ζωής που κινδυνεύουν, ή πώς να θέσουμε σε εφαρμογή αναμορφωμένους τρόπους ζωής. Με λίγα λόγια, οι νέες συγκρούσεις δεν προκαλούνται από *προβλήματα διανομής*, αλλά από προβλήματα που αφορούν τη *γραμματική των μορφών ζωής*.

* Το κείμενο προέρχεται από το «Tasks of a Critical Theory of Society», το τελευταίο κεφάλαιο του νέου μου βιβλίου. Αυτό το κεφάλαιο απαντά στο ερώτημα πώς τα θέματα που ανέπτυξε η κριτική θεωρία στα 1930 μπορούν να γίνουν πάλι επίκαιρα σήμερα κάτω από διαφορετικές συνθήκες. Αυτό εξηγεί και τον αντικειμενικό, περιγραφικό χαρακτήρα των παρατηρήσεών μου.

** Το παρόν άρθρο δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Telos*, τεύχος 49, το 1981.

Αυτός ο νέος τύπος σύγκρουσης αποτελεί μια έκφραση της «σιωπηλής επανάστασης» στις αξίες και τις συμπεριφορές που ο R. Inglehart έχει διαπιστώσει για ολόκληρες πληθυσμιακές ομάδες¹. Οι μελέτες του Hildebrant, του Dalton, του Barnes και Kaase επαληθεύουν τη θεματική αλλαγή από «την παλιά πολιτική», που περιστρεφόταν γύρω από ζητήματα οικονομικής, κοινωνικής, εσωτερικής και στρατιωτικής ασφάλειας, σε μια «νέα πολιτική»². Αυτό συνεπάγεται προβλήματα ποιότητας ζωής, ισότητας, ατομικής αυτο-πραγμάτωσης, συμμετοχής και ανθρώπινων δικαιωμάτων. Σύμφωνα με κοινωνικές στατιστικές, η «παλιά πολιτική» υποστηρίζεται από επιχειρηματίες, εργάτες και από την επαγγελματική μεσαία τάξη. Η νέα πολιτική, από την άλλη, βρίσκει περισσότερη υποστήριξη στη νέα μεσαία τάξη, στη νεώτερη γενιά και σε εκείνες τις ομάδες με υψηλότερα επίπεδα τυπικής μόρφωσης. Αυτά τα φαινόμενα ανταποκρίνονται στην υπόθεση της εσωτερικής αποικιοποίησης.

Αν μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ανάπτυξη του οικονομικο-διοικητικού συμπλέγματος προκαλεί διαθρωτικές διαδικασίες στο βιόκοσμο, τότε μπορούμε να περιμένουμε την επικάλυψη των παλιών συγκρούσεων από νέες. Ένα μέτωπο σύγκρουσης αναδύεται ανάμεσα στο κέντρο, από τη μια, που συντίθεται από στρώματα άμεσα αναμεμιγμένα στην παραγωγική διαδικασία και ενδιαφέρεται για τη διατήρηση της ανάπτυξης του κεφαλαίου ως βάση για το συμβιβασμό του κράτους-πρόνοιας, και από την άλλη, ανάμεσα σ' ένα πολύχρωμο μίγμα ομάδων στην περιφέρεια. Ανάμεσα στις τελευταίες, είναι εκείνες οι ομάδες που απομακρύνονται περισσότερο από τον «παραγωγικιστικό πυρήνα της απόδοσης»³ των ύστερων καπιταλιστικών κοινωνιών, εκείνες που είναι πιο ευαίσθητες στις αυτο-καταστροφικές συνέπειες της ανάπτυξης σε συνθήκες πολυπλοκότητας, ή που επηρεάζονται πιο σοβαρά από αυτές⁴. Ο συνδετικός κρίκος που ενοποιεί αυτές τις ετερογενείς ομάδες είναι η κριτική της ανάπτυξης. Ούτε τα αστικά απελευθερωτικά κινήματα ούτε τα οργανωμένα εργατικά κινήματα παρέχουν ένα μοντέλο για διαμαρτυρία αυτού του τύπου. Ιστορικοί παραλληλισμοί συναντιώνται συχνότερα σε κοινωνικο-ρομαντικά κινήματα της πρώιμης εκβιομηχάνισης, καθοδηγούμενα από πληθείους, τεχνίτες και εργάτες· σε αμυντικά κινήματα της λαϊκής μεσαίας τάξης· στις προσπάθειες διαφυγής που κινητοποιήθηκαν από αστικές κριτικές του πολιτισμού από μεταρρυθμιστές, από *Wandervogel* κ.ο.κ.

Οι γρήγορες αλλαγές σε σκηνικά, ομαδοποιήσεις και θεματικές δυσκολεύουν την ταξινόμηση του σύγχρονου δυναμικού για

διαμαρτυρία και άμυνα. Στο βαθμό που οι οργανωτικοί πυρήνες διαμορφώνουν κόμματα ή οργανώσεις, τα μέλη στρατολογούνται από το ίδιο διάχυτο απόθεμα⁵. Οι ακόλουθες φράσεις-κλειδιά χρησιμοποιούνται σήμερα για να αποδώσουν τις ποικίλες τάσεις στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας: το αντιπυρηνικό και περιβαλλοντικό κίνημα, το κίνημα ειρήνης (που περικλείει και τη σύγκρουση Βορρά-Νότου), τα κινήματα πρωτοβουλίας των πολιτών, το εναλλακτικό κίνημα (που περιλαμβάνει αστεακά σενάρια με καταληψίες σπιτιών και εναλλακτικά σχέδια καθώς και αγροτικές κοινότητες): μειονότητες (τρίτη ηλικία, ομοφυλόφυλοι και άτομα με ειδικές ανάγκες κ.λπ.): η ψυχολογική σκηνή με ομάδες υποστήριξης και νεολαιίστικες σχέτες· ο θρησκευτικός φουνταμενταλισμός· το κίνημα διαμαρτυρίας για τους φόρους· η διαμαρτυρία των σχολικών συλλόγων γονέων· η αντίσταση σε «εκσυγχρονιστικές αλλαγές» και τελικά το γυναικείο κίνημα. Επιπλέον, τα κινήματα ανεξαρτησίας που αγωνίζονται για τοπική, γλωσσική, πολιτισμική ή θρησκευτική αυτονομία είναι επίσης διεθνούς σημασίας.

Σ' αυτό το φάσμα θα ήθελα να διαφοροποιήσω το χειραφετητικό δυναμικό από το δυναμικό για αντίσταση και άμυνα. Μετά την περίοδο του αμερικανικού κινήματος πολιτικών δικαιωμάτων, που έκτοτε τερματίστηκε με την αυτεπιβεβαίωση της μαύρης υποκουλτούρας, το μόνο κίνημα που ακολουθεί την παράδοση των αστικών-σοσιαλιστικών κινήματων απελευθέρωσης είναι το γυναικείο κίνημα. Ο αγώνας ενάντια στην πατριαρχική καταπίεση και για την εκπλήρωση μιας υπόσχεσης που είναι βαθιά ριζωμένη στα παραδεδεγμένα καθολικά θεμέλια της ηθικότητας και νομιμότητας, δανείζει στο φεμινισμό την ορμή ενός επιθετικού κινήματος, ενώ όλα τα άλλα κινήματα έχουν ένα χαρακτήρα πιο αμυντικό. Τα κινήματα αντίστασης και άμυνας προσπαθούν να *αναχαιτίσουν* ή να εμποδίσουν τις τυπικές, οργανωμένες σφαίρες δράσης σε όφελος των επικοινωνιακών δομών και δεν επιζητούν να κατακτήσουν μια καινούργια περιοχή. Ο φεμινισμός βέβαια έχει ένα κοινό πυρήνα που τον συνδέει μ' αυτά τα κινήματα: το ότι η χειραφέτηση των γυναικών σημαίνει κάτι περισσότερο από μια απλή *τυπική* επίτευξη της ισότητας και της εξάλειψης των αντρικών προκαταλήψεων. Σημαίνει την ανατροπή συγκεκριμένων τρόπων ζωής που καθορίζονται από αντρικά μονοπώλια. Η ιστορική κληρονομιά του καταμερισμού της εργασίας κατά φύλο που είχε επιβληθεί στις γυναίκες στην πυρηνική αστική οικογένεια, τους έδινε επίσης πρόσβαση σε αρετές, σ' ένα σύνολο αξιών που είναι συγχρόνως αντίθετες και συμπληρωματικές στον

αντρικό κόσμο και εχθρικές σε μια μονόπλευρα εξορθολογισμένη πράξη της καθημερινής ζωής.

Στα κινήματα αντίστασης μπορεί κανείς να κάνει μια διάκριση ανάμεσα στην άμυνα της παραδοσιακής και κοινωνικής ιδιοκτησίας και σ' ένα αμυντικό στοιχείο που ήδη λειτουργεί στη βάση ενός εξορθολογισμένου βιόκοσμου και δοκιμάζει στην πράξη νέες μορφές συνεργασίας και κοινότητας. Αυτό το κριτήριο μας επιτρέπει να διαχωρίζουμε τη διαμαρτυρία της παλαιάς μεσαίας τάξης ενάντια στην απειλή που μεγάλα τεχνικά σχέδια έθεσαν στις γειτονιές, τη διαμαρτυρία των γονιών ενάντια στα γενικά λύκεια, τη διαμαρτυρία για τους φόρους (για την οποία το κίνημα της Καλιφόρνιας παρέχει ένα μοντέλο) και ακόμα περισσότερο τα κινήματα ανεξαρτησίας, από τον πυρήνα ενός νέου δυναμικού σύγκρουσης από το *εναλλακτικό κίνημα και το κίνημα της νεολαίας* του οποίου κοινή βάση αποτελεί η κριτική της ανάπτυξης που βασίζεται σε *περιβαλλοντικά και ειρηνιστικά ενδιαφέροντα*. Θα ήθελα να υποστηρίξω έστω και βιαστικά το επιχείρημα ότι αυτές οι συγκρούσεις μπορούν να γίνουν κατανοητές ως αντίσταση σε τάσεις αποικιοποίησης του βιόκοσμου⁶.

Οι στόχοι, οι στάσεις και η συμπεριφορά που κυριαρχούν σε νεανικές ομάδες διαμαρτυρίας μπορούν αρχικά να θεωρηθούν ως αντιδράσεις σε ειδικές *προβληματικές καταστάσεις* ιδωμένες με μεγάλη ευαισθησία: τα «*πράσινα*» *προβλήματα*. Η μεγάλη βιομηχανική επέμβαση στις οικολογικές ισορροπίες, η έλλειψη μη ανανεώσιμων φυσικών πηγών και η δημογραφική ανάπτυξη παρουσιάζουν ιδίως τις βιομηχανικά αναπτυγμένες κοινωνίες να έχουν σοβαρά προβλήματα. Όμως αυτές οι προκλήσεις είναι κατά μεγάλο μέρος αφηρημένες και απαιτούν τεχνικές και οικονομικές λύσεις που πρέπει, με τη σειρά τους, να σχεδιαστούν συνολικά και να εφαρμοστούν με διοικητικά μέσα. Αυτό που δίνει έναυσμα για τη διαμαρτυρία, ωστόσο, είναι η απτή καταστροφή του αστικού περιβάλλοντος, η καταστροφή της υπαίθρου από κακό οικιστικό σχεδιασμό, η βιομηχανοποίηση και η ρύπανση, οι βλάβες στην υγεία που οφείλονται σε παρενέργειες της πολιτιστικής καταστροφής, οι φαρμακευτικές πρακτικές κ.λ.π. Αυτές είναι εξελίξεις που ορατά επιτίθενται στα *οργανικά θεμέλια του βιόκοσμου* και μας κάνουν να συνειδητοποιούμε δραστικά τα κριτήρια βιωσιμότητας και τα άκαμπτα όρια της στέρησης των συναισθηματικών-αισθητικών θεμελιωδών αναγκών.

Προβλήματα υπερ-πολυπλοκότητας: Βέβαια υπάρχουν σοβαροί λόγοι για να φοβάται κανείς το δυναμικό για στρατιωτική καταστροφή, εγκαταστάσεις πυρηνικής ενέργειας, ατομικά από-

βλητα, γενετική μετάλλαξη, αποθήκευση και κεντρική χρήση ιδιωτικών δεδομένων κ.λπ. Αυτοί οι πραγματικοί φόβοι, όμως, συνδυάζονται με τη φρίκη μιας νέας κατηγορίας κυριολεκτικά αόρατων κινδύνων που μπορούν να αδραχτούν μόνο μέσα από την πλεονεκτική θέση του συστήματος. Αυτοί οι φόβοι εισχωρούν αυθαίρετα στο βιόκοσμο, αλλά την ίδια στιγμή δυναμιτίζουν τις διαστάσεις του. Οι φόβοι λειτουργούν ως καταλύτες για ένα συναίσθημα συντριβής από πιθανές συνέπειες διαδικασιών για τις οποίες η ηθική ευθύνη μπορεί να αναληφθεί, καθόσον τις θέτουμε σε κίνηση και τεχνικά και πολιτικά, αλλά για τις οποίες μπορεί στην πράξη να μην είμαστε υπεύθυνοι εξαιτίας του ανεξέλεγκτου μεγέθους τους. Σ' αυτή την περίπτωση η αντίσταση κατευθύνεται προς αφαιρέσεις που επιβάλλονται στο βιόκοσμο. Πρέπει να αντιμετωπισθούν μέσα στο βιόκοσμο, παρ' όλο που ξεπερνούν τα *αισθητηριακά* ρυθμιζόμενα, χωρικά, κοινωνικά και χρονικά όρια *πολυπλοκότητας* ακόμα και των πιο ακραία διαφοροποιημένων βιόκοσμων.

Υπερφόρτωση στην επικοινωνιακή υποδομή: Ένα φανερό συστατικό του κινήματος της ψυχολογίας και του ανανεωμένου θρησκευτικού φουνταμενταλισμού και μια υποκινητική δύναμη πίσω από τα περισσότερα εναλλακτικά σχέδια και τις ομάδες πολιτικής δράσης είναι η οδύνη των συμπτωμάτων στέρξης σε μια πολιτισμικά αποδυναμωμένη και μονομερώς εξορθολογισμένη πράξη της καθημερινής ζωής. Έτσι, δεδομένα χαρακτηριστικά όπως το φύλο, η ηλικία, το χρώμα του δέρματος, ακόμα και η γειτονιά και η θρησκεία, συνεισφέρουν στην καθιέρωση και οριοθέτηση των κοινοτήτων και στη δημιουργία υπο-πολιτισμικά προστατευμένων επικοινωνιακών ομάδων που προωθούν την αναζήτηση ατομικής και συλλογικής ταυτότητας. Δίνεται μεγάλη αξία στους ειδικούς, επαρχιακούς, μικρούς κοινωνικούς χώρους, στις αποκεντρωμένες μορφές αλληλεπίδρασης και στις από-ειδικευμένες δραστηριότητες, στην απλή αλληλεπίδραση και στις μη-διαφοροποιημένες δημόσιες σφαίρες. Όλο αυτό αποσκοπεί στην προώθηση της αναζωογόνησης των λησμονημένων δυνατοτήτων για επικοινωνία και έκφραση. Εδώ ανήκει και η αντίσταση στη ρεφορμιστική παρέμβαση. Μια τέτοια παρέμβαση καταλήγει στο αντίθετο αποτέλεσμα επειδή τα μέσα της εφαρμογής της λειτουργούν αντίθετα με τους διακηρυγμένους στόχους κοινωνικής ολοκλήρωσης.

Οι νέες συγκρούσεις λοιπόν προκύπτουν στο σύνορο του συστήματος και του βιόκοσμου. Έχω ήδη δείξει πώς η ανταλλαγή ανάμεσα στην ιδιωτική και τη δημόσια σφαίρα, από τη μια πλευ-

ρά, και το οικονομικό και διοικητικό σύστημα, από την άλλη, λαμβάνει χώρα διαμέσου του χρήματος και της εξουσίας. Έχω επίσης υπογραμμίσει πώς αυτή η ανταλλαγή θεσμοποιείται στους ρόλους του εργαζόμενου και του καταναλωτή, του πελάτη και του πολίτη (*Staatsburger*). Για την ακρίβεια, αυτοί οι ρόλοι είναι ο στόχος της διαμαρτυρίας. Η εναλλακτική πράξη αντιπαρατίθεται στην ωφελμιστικά-προσανατολισμένη εργαλειοποίηση της επαγγελματικής εργασίας και στην εξαρτημένη από την αγορά κινητοποίησή της, στην έκταση της ανταγωνιστικότητας και της πίεσης για αποδοτικότητα στα σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης. Κατευθύνεται επίσης ενάντια στη διαδικασία κατά την οποία, οι υπηρεσίες, οι σχέσεις και ο χρόνος γίνονται νομισματικές αξίες, ενάντια στον καταναλωτικό επανακαθορισμό των ιδιωτικών σφαιρών ζωής και των ατομικών τρόπων ζωής. Παραπέρα, στοχεύουν στην εξάλειψη της πελατειακής σχέσης με τα γραφεία των δημόσιων υπηρεσιών και στην ανακατασκευή της σύμφωνα με το συμμετοχικό μοντέλο των αυτο-βοηθούμενων οργανισμών. Αυτή η κατεύθυνση είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική για μοντέλα αναμόρφωσης στην περιοχή της κοινωνικής πολιτικής και της πολιτικής για την υγεία (για παράδειγμα, στην περίπτωση της ψυχιατρικής περίθαλψης). Τελικά, εκείνες οι μορφές διαμαρτυρίας που, ποικίλλουν από τη μη-κατευθυνόμενη έκρηξη νεανικών διαταραχών (*Zurich burns*) και καταλήγουν σε μεθοδευμένες ή σουρρεαλιστικές παραβιάσεις των κανόνων (όπως το αμερικανικό κίνημα πολιτικών δικαιωμάτων και οι διαμαρτυρίες των φοιτητών) σε βίαιες προκλήσεις και εκφοβισμούς, αρνούνται τους καθορισμούς του ρόλου των πολιτών καθώς και τις συνήθειες μιας εργαλειακά προσανατολισμένης σε σκοπούς πραγματοποίησης συμφερόντων.

Η μερική διάλυση των κοινωνικών ρόλων των εργαζόμενων και των καταναλωτών, των πελατών και των πολιτών, θα μπορούσε, σύμφωνα με τις *προγραμματικές απόψεις* κάποιων θεωρητικών, να προετοιμάσει το έδαφος για *αντι-θεσμίες* αναπτυγμένες από το βιόκοσμο προκειμένου να περιοριστεί η ιδιαίτερη δυναμική του οικονομικού και διοικητικού συστήματος δράσης. Από τη μια, υποτίθεται ότι αυτές οι θεσμίες αποσπώνται από το οικονομικό σύστημα σ' ένα δεύτερο, ανεπίσημο τομέα που δεν έχει πια ωφελμιστικό προσανατολισμό. Από την άλλη, αυτές οι θεσμίες υποτίθεται ότι αντιτίθενται στο κομματικό σύστημα με νέες μορφές μιας εκφραστικής «πολιτικής σε πρώτο πρόσωπο», που την ίδια στιγμή υποτίθεται ότι έχει δημοκρατική βάση⁷. Σύμφωνα μ' αυτή την άποψη, τέτοιες θεσμίες θα καθιστούσαν ανε-

νεργή τη διαδικασία αφαίρεσης και ουδετεροποίησης εξαιτίας της οποίας η εργασία και η πολιτική γνώμη έχουν συνδεθεί με τις από τα *media* κατευθυνόμενες αλληλεπιδράσεις στις σύγχρονες κοινωνίες. Η καπιταλιστική επιχείρηση και το μαζικό κόμμα (ως ένας «ιδεολογικά ουδέτερος οργανισμός επιδίωξης της εξουσίας») οργανώνουν τα κοινωνικά πεδία επιρροής τους μέσα από τις αγορές εργασίας και τις δομημένες δημόσιες σφαίρες. Μεταχειρίζονται τους εργαζόμενους και τους εκλέκτορες τους ως μια αφηρημένη εργατική δύναμη ή ως υποκείμενα αποφάσεων, και διαφοροποιούν και απομακρύνουν εκείνες τις σφαίρες στις οποίες και μόνο ατομικές και συλλογικές ταυτότητες μπορούν να μορφοποιηθούν ως το περιβάλλον του συστήματος. Οι αντι-θεσμίσσεις από την άλλη πλευρά, υποτίθεται ότι επανενσωματώνουν έναν τομέα τυπικά οργανωμένων περιοχών δράσης, τον διασώζουν από την επίδραση της παρεμβολής των *media*, και αποκαθιστούν σ' αυτές τις «απελευθερωμένες περιοχές» το μηχανισμό της κατανόησης που συγχρονίζει τη δράση.

Ανεξάρτητα από το πόσο μη ρεαλιστικές μπορεί να είναι αυτές οι ιδέες, παραμένουν σπουδαίες για την πολεμική σημασία των νέων κοινωνικών κινήματων αντίσταση και άμυνας που αντιδρούν απέναντι στην αποικιοποίηση του βιόκοσμου. Κατ' αυτόν τον τρόπο αντιλαμβάνονται οι συμμετέχοντες τον εαυτό τους και κατ' αυτόν τον τρόπο απεικονίζουν ιδεολογικά τον εχθρό, οπότε τον χρεώνουν με την ορθολογικότητα της διατήρησης του *status quo* στα οικονομικά και διοικητικά συστήματα δράσης· δηλαδή, οποτεδήποτε η ορθολογικοποίηση του βιόκοσμου δε διαχωρίζεται προσεκτικά από την αυξανόμενη πολυπλοκότητα του κοινωνικού συστήματος. Αυτή η σύγχυση εξηγεί τα αμοιβαίως διαρρηγνυόμενα μέτωπα τα οποία συσκοτίζουν τις πολιτικές αντιθέσεις οι οποίες τίθενται ανάμεσα στον αντιμοντερνισμό των νέων συντηρητικών και τη νεο-συντηρητική άμυνα ενός μεταμοντερνισμού που σφετερίζεται το λογικό περιεχόμενο και τις μελλοντικές δυνατότητες ενός μοντερνισμού αποξενωμένου απ' τον εαυτό του.

Απόδοση στα ελληνικά:
Μαριάννα Παπαστεφάνου

Σημειώσεις

1. R. Inglehart «Wertwandel und politisches Verhalten», *Sozialer Wandel in Westeuropa*, ed. J. Matthes (N. York, 1979).

2. K. Hildebrandt, R.J. Dalton, «Die neue Politik» PVS 18 (1977); S.H. Barnes, M. Kaase, et al., *Political Action* (Beverly Hills and London, 1979).

3. J. Hirsch, «Alternativbewegung-eine politische Alternative», *Parlamentarisches Ritual und politische Alternativen*, ed. R. Roth (Frankfurt am Main, 1980).

4. Μεγάλη βοήθεια μου πρόσφερε το χειρόγραφο του K.W. Brand, «Zur Diskussion um Entstehung, Funktion und Perspektive der Oekologie und Alternativbewegung» (Munich, 1980).

5. Hirsch (1980); J. Huber, *Wer soll das alles ändern?* (Berlin, 1980).

6. J. Raschke, «Politik und Wertwandel in den westlichen Demokratien», παράρτημα στην εβδομαδιαία εφημερίδα *Das Parlament* (Σεπτέμβριος 1980), σελ. 23.

7. Για τη διπλή οικονομία βλ. A. Gorz, *Abschied vom Proletariat* (Frankfurt am Main, 1980); Huber (1980). Για την επίδραση των δημοκρατικών μαζικών κομμάτων στο βιοκοσμικό περιβάλλον του ψηφοφόρου, βλ. Klaus Offe «Konkurrenzpartei und kollektive politische Identität» στο *Parlamentarisches Ritual* (1980).

